

Bódy Zsombor

„POLGÁRSÁG” ÉS „POLGÁROSODÁS” FOGALMA
Erdei Ferenc kettőstársadalom-konceptiójában és a társadalomtörténet-írásban

Rövid historiográfiai áttekintés

„Ha viszont máshonnan nézem az életemet, újabban vannak zavaros gondolataim. Nem értem például felmenőimet, miért azonosultak a fejlődés fő vonalát gyakran akadályozó magyar nacionalizmussal. [...] szeretném megérteni, hogy felmenőim milyen mértékben azonosultak a »nem, nem soha« jelszavával. [...] Apai nagyapám a bismarcki gondolat jegyében a magyar egészségügyi és nyugdíjbiztosítási rendszer (az OTI) egyik megteremtője volt, az ő vállalata építette az Operaházat, a Monarchia sok-sok vasútállomását és városházát egészen Lembergig. Nagyapám volt a legnagyobb magyar szabadkőműves páholy vezetője, és apám is az ő útját járta. [...] az egész család ún. Horthy-mentességet kapott a zsidótörvények alól. Apám a Szálasi-puccs után, amikor a mentesség érvényét veszítette, se akart lelépni. [...] azt mondta, hogy ő egész életében a jogot követte, most nem fog Szálasi miatt szembekerülni önmagával. [...] meglátogattam apai nagybátyámat az egyik újlipótvárosi védett házban, aki elmondta, szégyelli magát, hogy a magyar királyság fővárosában svájciak védelmében kell meghúzódnia. Ezeket a tényeket szeretném összhangba hozni a fejemben azzal, hogy felmenőimről azt vélem tudni, hogy konzekvensen támogatták a magyar, demokratikus, liberális, kapitalista fejlődést.”

Vajon a magyar királyság iránti lojalitás, ami az említett nagybáty szavaiból kitetszik, és a magyar nacionalizmus támogatása miatt ütköznek a „magyar, demokratikus, liberális, kapitalista fejlődés” támogatásával az interjúalany szerint? Az idézet az 1990-es évek végéről származik, egy idős magyar értelmiséggel (a rendszerváltás után politikussal) készített interjúból. Úgy gondolom, az a nem-értés, amellyel ő tekint saját nagypolgársághoz tartozó felmenőire, a szélesebb közgondolkodást is jellemzi a 20. század első felének magyar polgárságával kapcsolatban. Nem célo, nem is lehetne az egy történeti elemzésben sem, hogy az egyébként valóban tiszteletre méltó egyéniségű interjúalany gondolkodását kritizáljam, ezért nem is adom meg a szöveg forrását. Csupán az idézet által megfogalmazott nem-értést szeretném kiindulópontnak felhasználni a következő rövid írásban. Miért nem érthetjük e polgárság konkrét magatartását a 20. század első felének magyar társadalmáról formált, a nyilvánosságban ismételt felmerülő, sokszor publicisz-

tikus alapokon álló kép alapján? E kérdésre keresve a választ, a témával kapcsolatos diskurzus egyik alapszövegét, Erdei Ferencnek a két háború közötti magyar társadalomról szóló írását szeretném elemezni, amelynek megállapításai – sematizálódva és transzformálódva – úgy vannak ma jelen a kérdésről folyó diskurzusban, hogy az eredeti szöveget már nem is olvassa/idézi senki, legföljebb mint evidenciára utalnak rá.¹ A honi társadalomtörténet historiográfiájának elemzője szerint Erdeinek a történeti-nemzeti és a polgári társadalom szembenállását rögzítő szövege olyan ritka opusz, amely mint „társadalomtörténeti igénnyel írott szellemi termék – marxi szóhasználattal élve – anyagi erővé” vált.² A szöveg tehát centrális jelentőségű a 20. század első felének magyar társadalmáról formált képben, ugyanakkor ha a megjelenés idején lényegében kritikátlan volt is a recepció, azóta született néhány kritikus elemző írás Erdei munkájáról. Először ezeket fogjuk áttekinteni, hogy azután magához Erdei eredeti szövegéhez forduljunk, végül pedig az újabb társadalomtörténet-írás e kérdéshez kapcsolódó eredményeit futjuk át röviden.

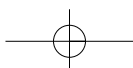
Erdei-értelmezések

Talán az első elemző írás Nagy J. Endre munkája. Ő úgy látja, Erdei szövege ideológiai-politikai szempontok által áthatott munka, ahol az elemzést erőteljesen befolyásolják Erdei politikusi döntései.³ Erdei szövegének fogalmi magvát – másokhoz hasonlóan – Nagy osztályhelyzet és társadalmi pozíció megkülönböztetésében látja. Előbbit marxi értelemben tőke birtoklása vagy nem birtoklása, tehát a tőkés- vagy bérmunkáslét határozza meg. Utóbbit Erdei – Hajnal István nyomán –

¹ Épp Erdei felfogásának evidenciává válása képezte Gyáni Gábor és Karády Viktor vitájában is az egyik kardinális pontot. Gyáni kifogásolta, hogy Karády evidenciaként kezeli az Erdei rögzítette ket-tőtársadalom-képet, utóbbi pedig válaszában valóban megerősítette, hogy ez valóban evidencia, mire válaszul előbbi nagyon is bizonyításra szorulónak minősítette a koncepciót. Vö. GYÁNI Gábor: *Polgárosodás mint zsidó identitás. Recenzió Karády Viktor: Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció c. könyvéről*, Buksz 1997. ősz, 266–276; KARÁDY Viktor: *Zsidó és nem zsidó polgárosodás. Válasz Gyáni Gábornak*, Buksz 1998. tavasz; GYÁNI Gábor: *Forráskritika és bizonyítás. Viszontválasz Karády Viktornak*, Buksz 1998. tavasz.

² CSIKI Tamás – HALMOS Károly – TÓTH Zoltán: *A magyar társadalomtörténet-írás a kezdetektől napjainkig = Bevezetés a társadalomtörténetbe*, szerk. Bódy Zsombor – Ö. Kovács József, Osiris, Budapest, 2006, 226. Az elemzés szerint Erdei írása az 1970-es években „az értelmiségen belüli kritikai szellem meggyöngyülése” és a korábbi társadalomtudományt sújtó kollektív felejtés miatt arathatott sikert.

³ „[...] a politikus-ideológus Erdei negyvenes évek elejétől alakuló elképzelése a Magyarország számára lehetséges modernizációs stratégiáról behatol a társadalmi struktúrát megragadó fogalmi építkezésbe, és ott részint ellentmondásokhoz vezet, részint pedig mint ideológiai olló elvág bizonyos, az elméleti premisszákból egyébként logikai szükségszerűséggel következő szálakat.” NAGY J. Endre: *Harcban az angyallal. Erdei politikai világnézetének és struktúra-rajzának összefüggései az 1940-es évek elején* = Uő.: *Harcban az Angyallal. Tanulmányok a magyar szociológia történetéből*, Savaria UP, Szombathely, 1987, 103–117.

a társadalmi forma fogalmán keresztül ragadja meg. A társadalom formái olyan rögzült, kijegecesedett szociális viszonyok, amelyek az élet minden területét magukban foglalják. Legfontosabb példa Erdeinél a parasztság, amely a tőkés gazdálkodás keretei között is a rendi korszakban kialakult formák között él, de az Erdei által történeti társadalomnak nevezett csoportok mindegyikének életét többé-kevésbé meghatározzák az öröklött formák.⁴ Ezzel szemben a polgári társadalom „formátlan”, nem történeti alakulás, hanem a nyugat-európai kapitalizmus befolyására kialakult képződmény lenne. Itt pedig Nagy Endre szerint átgondolatlan-ság rejlik Erdei fogalmi építményében. Általánosságban ugyanis Erdei is úgy véli – összhangban e tekintetben Hajnallal és Weberrel is –: formaképződés minden társadalomban mindenkor zajlik. A magyar társadalom polgárinak minősített részétől azonban mégis megtagadja a formaképződés lehetőségének elismerését, mégpedig azért, mert felfogásában a forma egyben értéket is jelent. A polgári társadalom formátlan tömegessége nem képviselhet semmi jövőbe mutatót. Itt tulajdonképpen Erdei konzervatív kultúrkritikai álláspontot érvényesít a polgársággal szemben, anélkül természetesen, hogy ennek az álláspontnak egyéb elemeit a magáénak vallaná, és éppen a munkásságban véli meglátni az új formaképződés jeleit.⁵ Nagy Endre szerint tehát Erdei „abból az ideológiai állásfoglalásból eredően, mely szerint csak a szocializmus felé lehet fejlődés Magyarországon, már a korabeli Magyarország társadalmi struktúrájának vizsgálatában mellőzte a modern társadalom (gazdasági, szociális és politikai) társadalmasulásának formáit („formaképződését”) megvizsgálni.⁶ Ám Erdei annak ellenére, hogy az új jövőbe mutató „formaképződéstől” a polgárságot megfosztja, és azt kizárólag a munkásságnak tartja fenn, a társadalom részletes leírásánál – Nagy Endre szerint öntudatlanul – visszatér az elméleti síkon megfogalmazott álláspontjához, tehát a formaképződés folyamatának mindenütt való jelenlétéhez, és mégis csak formákat ír le a polgárság esetében is. A polgári társadalom formáiról Erdei által írottak alapján vonja le a

⁴ A parasztságot egyébként nem tárgyalja Erdei a *Magyar társadalom a két világháború között* c. munkájában (1976), mert már korábban megírta a *Magyar paraszttársadalom* c. könyvében (Franklin, 1941). A parasztság hovatartozása némiképp ellentmondásos Erdeinél, mert mint öröklött társadalmi formák között élő réteg történeti, és ez összeköti a történeti középosztállyal, ugyanakkor – éppen azon formák miatt, amelyek között él – mint alsó társadalom egyformán alárendelt az egymással szembeállított történeti és polgári felső társadalmakhoz képest.

⁵ „Ugyanakkor azonban új építkezés is halad előre ennek a társadalomszerkezetnek az alján a munkásság életében és munkájában. S ha a munkásság a tömegesedésnek ugyan azokat a jeleit mutatja is, mint a polgárság, a jelenségek mögött éppen ellenkező társadalmi folyamat játszódik le. Amott a történeti társadalomalakulások felbomlása, emitt új társadalomépítkezés előrehaladása.” ERDEI Ferenc: *A magyar társadalom a két világháború között*, II., Valóság 1976/4., 53.

⁶ NAGY: *I. m.*, 109.

következtetést Nagy Endre, hogy „a polgári társadalom a szeme előtt produkálja a maga »kettős struktúráját«, osztályhelyzetek és társadalmi állapotok valamilyen komplexumát”, ám politikai állásfoglalása miatt „nem veszi észre az általa észlelt tényekből adódó konzekvenciákat”.⁷ E konzekvencia pedig az volna, hogy a nyugati polgári társadalmaknak igenis vannak jövőbe mutató formaképződései, ám Erdei „ideológiai ollójával” elvágja azokat az elemzési szálakat, amelyek a nyugati „polgári demokratikus fejlődés” értékeinek felismeréséhez vezetnének. Erdei szerint abba az irányba nem lehet fejlődése a magyar társadalomnak, csak a szocializmus felé. Mindez „egy meglehetősen önkényes konstrukciót”⁸ eredményez, amelyet még tovább bonyolítanak az eddig nem említett egyéb szempontok, nevezetesen a nemzeti vagy nem-nemzeti jelleg, valamint a jövedelem, életmód, presztízs vertikális tagolódása, vagy az egyes rétegeknek tulajdonított politikai törekvések, s mindez – summázza Nagy Endre – „a magyar társadalom képét konfúzussá teszi” Erdeinél.⁹

Az Erdei klasszikussá vált munkájával foglalkozó következő elemzés az 1990-es évek közepén már egészen más eszmei kontextusban született, mint Nagy Endrének a nyolcvanas években keletkezett írása, amely láthatóan még a szocialista kelet, és az ezzel szemben kapitalistának vagy polgárinak minősített nyugat közötti elvi választás kényszerében íródott. Kovács Éva és Melegh Attila tanulmánya nem ebből a szempontból elemzi Erdei munkáját, hanem a paraszti származású, értelmiségivé váló Erdei identitáskereséseként értelmezi a szöveget. Ők is megállapítják, hogy a marxista szemlélet és a hajnali fogalmak összeegyeztetésére tesz kísérletet Erdei, összességében sikertelenül – egyébként e vállalkozás valószínűleg eleve reménytelen is –, s a szöveget rendkívül töredezettnek látják. Erdei gyorsan váltakozva sokféle szempontot érvényesít az elemzésben anélkül, hogy képes lenne őket igazán koherensen összerendezni. Az „olvasó egy idő után az Elvarázsolt Kastély tükörszobájában érzi magát. [...] a szerző egyetlen viszonyítási pontban sem lel nyugalmat, állandóan újabb és újabb szemszögből láttatja velünk a magyar társadalmat. És nemcsak az egyes jelenségeket tükrözteti egymással és külső ítéleteivel, de mintha magát is a magyar társadalom tükreben keresné.”¹⁰ A kaleidoszkópszerű szöveg szervezőelvét éppen ebben, Erdei önmaga-keresésében vélük megtalálni.

⁷ *Uo.*, 113.

⁸ *Uo.*, 112.

⁹ *Uo.*, 113.

¹⁰ KOVÁCS ÉVA – MELEGH ATTILA: *Az identitás játékai. Kísérlet Erdei Ferenc A magyar társadalom a két világháború között című tanulmányának tartalmi kibontására = Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. Rendi társadalom – polgári társadalom. Supplementum*, szerk. Á. Varga László, Hajnal István Kör, Debrecen, 1995, 497.

A módszertani inkoherencia, a leíró és a különféle normatív szempontok keveredése, a szöveg töredezettségének magyarázata Erdei egyfajta történeti-elméleti sikra emelt identitáskeresése, ennek logikája szervezi ugyanis a szöveget. „A szöveg, ha így nézzük, a Nagy Menekülési Kísérlet: a magyar társadalomszerkezet felépítésében kulcselem lesz az identitás. A menekülés útvonalát a társadalomszerkezeti elemek, iramát az idegenség-érzet adja. A rendek alatti népi társadalom mint norma pozitív jelentést kap, s mikor Erdei *nem* erről a társadalomról ír, ez lesz a jó, a vállalt világ. Ám ha ráterelődik a szó, rögtön negatív értékkel ruházza fel, mert nem elég polgárosult, nem elég modern. El innen, irány a modern, hinnénk, és várjuk ennek pozitív kifejtését a modern polgári társadalom elemzésekor. Nem ez történik, a modern polgári társadalom negatív kontextust kap, mert idegen és nem elég nyugati. Ezzel a történeti nemzeti társadalom és a Nyugat értékelődik fel: előbbi azért, mert nem idegen, utóbbi pedig, mert »eredeti«. Azt várnánk tehát, hogy Erdei a történeti nemzeti társadalommal azonosul majd. Ezzel szemben éles bírálatba fog, felrója tagjainak urizáló magatartását, szakszerűtlenségét, a modernnel szembeni ellenállását. El innen is, marad tehát a Nyugat mint végső ideál, amely azonban Erdeinél nem csupán paradox gyűjtőfogalom, hanem mikor közvetlenül hat e térségre, akkor már gyarmatosítást is jelöl, gyarmatosítót, aki kész mintáit kívülről és felülről kényszeríti a magyar társadalomra. És ezzel a kör bezárul, visszatérünk a rendek alatti népi társadalomhoz: *da capo al fine*.”¹¹ Erdei tehát az összes tárgyalt társadalmi csoportot bírálja, ám mindig változó norma alapján (szakszerűség, polgárosultság, idegenség, a néphez való viszony), és mindegyiket könnyűnek találja. Az egyetlen, amelyik fennmarad a rostán, a munkásság. Végül „egy számára »ismeretlen« csoportban leli meg azonosságát, a munkásságnak küldi a frigyládát”.¹²

Erdei koncepciójának leghevesebb bírálója, aki nem eszmetörténeti szempontból és nem is a szöveg elemzésével közelített a kérdéshez, hanem a „kettős struktúra” modelljének konkrét történeti érvényességét vitatta, Gyáni Gábor volt. Bár távolról sem ez volt az eszmezsere kizárólagos tárgya, de hangsúlyos kérdésként szerepelt Karády Viktorral folytatott vitájában. Gyáni Gábor Karády Viktor könyvét recenzálva Erdei modelljét igazolásra szorulóknak tartotta, míg Karády evidenciaként kezelte (utóbbi álláspontjának ismertetését lásd alább). Gyáni ismételten rámutatott arra, hogy Erdei koncepciója nem empirikus vizsgálatokon alapul, hanem egy szöveghagyomány része (legfontosabb, de nem kizárólagos előzményei Szekfű és Weis István). Maga Erdei koncepciója igazolásául azt hozta, föl, hogy a

¹¹ *Uo.*

¹² *Uo.*

magyar társadalmat „élményszerűen ismeri”.¹³ Később, immár Romsics Ignáccal, vitatkozva Gyáni – az empirikus alapok hiányának hangsúlyozása mellett – Bognár Bulcsú egy munkájára támaszkodva – aki az Erdeit inspiráló hajnali fogalmi építmény társadalomtörténeti érvényességét kritizálta – ismét bírálta Erdeit, elsősorban a zsidóság történeti szerepére koncentrálna.¹⁴ Itt a kérdés némiképp átalakult formában merült fel. Nem a magyar társadalom történeti és polgári – melyben igen számottevő súlya van a zsidóságnak – szembeállításaként fogalmazódott meg, hanem a zsidóságnak mint olyanak a magyar társadalomfejlődésben betöltött szerepe kérdéseként értelmeződött.¹⁵

Erdei szövegének polgárosodás-képe

Számba véve azokat az írásokat, illetve vitákat, amelyekben a társadalomtörténet-írás Erdei kettőtársadalom-konceptiójával nézett szembe, forduljunk immár magához az eredeti szöveghez. Újraolvasva Erdei írását a szöveg két elméleti inspirációját tekintve nem annyira a hajnali fogalmak, hanem a marxizmus felől tűnik mára erejét veszítettnek. Ezért nem Hajnal történetírói teljesítményének amúgy is kétséges érvényű – hiszen a hajnali fogalmak ma sokkal használhatóbbnak tűnnek a társadalomtörténetben, mint a marxizmus – kritikáján keresztül próbáljuk meg a koncepció érvényességét behatárolni, hanem a polgárosodás marxista felfogása felől, amelyet Erdei alkalmaz. Erdei ugyanis alapvetően Marx stadiális tipológiájában gondolkodik, azaz a feudalizmusra a polgári kapitalista osztálytársadalmaknak kell következni, majd pedig a szocializmus lesz a következő korszak. A polgárosodás

¹³ Karády Viktor nagy tömegű statisztikai adat feldolgozásán alapuló megállapításaival szemben a vitában Gyáni Gábor egyes ellenpéldákra hivatkozott. Ezek önmagukban a statisztikai állítások érvényét nem vonhatják természetesen kétségbe. Amint Gyáni Gábor is rámutatott, itt magának a fogalmi értelmezési keretnek az érvényéről van szó, amelyben a statisztikai adatokat értelmezhetjük. E fogalmak kialakítása pedig nem kvantitatív kérdés, hanem olyan probléma, amelynek megoldásához egyes esetek kvalitatív értelmezése is hozzájárulhat.

¹⁴ GYÁNI Gábor: *Érvek a kettő struktúra elmélete ellen*, Korall 3–4. (2001), 221–231.

¹⁵ Erdei munkájának újabb kritikáját adja BOGNÁR Bulcsú: „Csak egy rettenetes nagy söprögetés segít”. *Erdei Ferenc értelmezése a magyar társadalomfejlődésről a kéziratok szövegében*, Valóság 2003/8., 59–79. Példák sorát hozza arra nézve, hogy az Erdei által megfogalmazott dualitás elképzelése nem vág egybe a magyar társadalom valóságával. A kettősség koncepcióját lényegében a zsidótvények idejének politikai diskurzusa által ihletettnek látja. Legújabbban KÖVÉR György világította meg két társadalomtörténeti esettanulmányban, hogy az Erdei koncepciójában gyökerező fogalmak alkalmatlanok a valóság megragadására, nem teremtenek használható értelmező kontextust a kutató számára konkrét cselekvők tevékenységének vizsgálatához. (KÖVÉR György: *Performációk I. „Zsidó társadalom” Tiszaeszláron a nagy per előestéjén*, Korall 17. [2004], 5–42; Uő.: *Performációk II. „Nemesi társadalom” Tiszaeszláron a jobbágyfelszabadítás után*, Korall 27. [2007], 110–150.)

meghatározása nála: „legáltalánosabb értelemben polgárosodásnak kell neveznünk ezt a folyamatot, és ez azt jelenti, hogy a történeti társadalomformák minden fokon igazodnak és hozzáidomulnak a termelési viszonyokhoz”.¹⁶ A polgárosodás tulajdonképpen tehát egy fáziskésés ledolgozása, amelynek során a korábbi termelési viszonyok között kialakult társadalomformákból kivetkőzik a parasztság és a nemzeti középosztály, hogy alkalmazkodjon a kapitalista termelési módhoz. Ez az a marxi alap, amelynek kötőereje nélkül az egyes társadalmi csoportokról írottak mozaik-kockánként peregnek szerteszét a szövegben. Ez esetben ugyanis a korban közismert társadalmi csoportokról szóló, tulajdonképpen úgyszintén a közismeretből származó tudást, amit Erdei szövege is visszaad, semmi sem szervezi egységbe.

Erdei szerint a két világháború közötti magyar társadalom kapitalista társadalom, és az egyik mérce, amelyet az egyes társadalmi csoportok állapotának megítélésénél használ, éppen az, hogy mennyire felelnek meg annak, ahogyan a marxizmus szerint egy kapitalista társadalomban nekik ki kellene nézniük. A marxi alapok nélkül elvész az egész konstrukció normativitása, hiszen többé nincs, amin mérni lehetne az egyes csoportok állapotát és kimutatni esetleges lemaradottságukat a történeti fejlődés (marxi) előírásaihoz képest.¹⁷

Polgárosodás a társadalomtörténet-írásban

A marxizmus szétmállásával is marad azonban öntudatlan örökségképpen az Erdei-szöveg utóéletében és a 20. század első felének magyar társadalmáról formált képben valamiféle polgárosultság–polgárosulatlanság szembeállítás, amint az a nyitó idézet és a röviden bemutatott viták is láttatják. Hogyan értelmezhető társadalomtörténetileg a polgárosultság–polgárosulatlanság? Közelebbről megnézve ez a fogalom is azok közé tartozik, amelyeket ugyan sokan magától értetődően használnak, ám jelentésük nagyon is képlékeny. Leegyszerűsítve – eltekintve a köznyelvi használatoktól – legalább háromféle jelentésbokrót különíthetünk el a történetírásban, egy eredetileg még a marxizmusban gyökerezőt; és ezzel szemben két alternatív értelmezést: egy olyat, amely a magyarországi populáció állampolgári társadalommá történő integrációjaként fogja fel a polgárosulást, és egy olyat, amely társadalomtörténetileg weberi fogalmakkal értelmezi a polgár és polgárosodás kifejezések egymástól elváló jelentését. Haladjunk sorjában.

¹⁶ ERDEI Ferenc: *A magyar társadalom a két világháború között*, I., Valóság 1976/3., 24.

¹⁷ Itt jegyzem meg, hogy Erdei az összehasonlításban a magyar társadalomfejlődést nem a nyugat-európaival veti össze, hanem a nyugat-európai fejlődésről szóló marxi képpel.

Az első, a marxizmusban gyökerező felfogás alapján a polgárosodás a gazdaság tőkés átalakulását jelenti, vele az ipari-kereskedelmi szektor polgárokat teremtő növekedését, valamint a tőketulajdonosok és munkaerjük áruba bocsátásából élők polarizálódását. Ezt a koncepciót, amely például még legalábbis egyik eleme volt Hanák Péter magyar társadalomról alkotott leírásának,¹⁸ ma tisztán már senki sem követi, ugyanakkor – feledve marxista gyökerét – sokszor továbbra is ez szolgál az 1945 előtt magyar történelem értelmezési kereteként.

A polgárosodás marxista fogalmi keretek között kialakuló értelmezését – noha sokaknál felbukkan – legrendszeretlenebben Karády Viktor vitte tovább. Nála nem pusztán narrációként él tovább, hanem nagy empirikus vizsgálatok eredményeinek értelmezési kereteként működik. Felfogását legvilágosabban, polemikus élel talán éppen Gyáni Gáborral vitatkozva fogalmazta meg. Szerinte Erdeinél a polgárosodás és „a kettőstársadalom-koncepció, mint ismeretes, a feudalizmus után kialakuló elitcsoportok kettős szerkezetét posztulálja, tehát azt, hogy kialakult egy, a zsidók és más asszimiláns allogének (főképp németek) által dominált polgári pólus, mely a városi, vállalkozói, szabadpiacon működő rétegből és egy, a régi nemességből kinőtt vagy ezekhez kötődő, rendi hagyományokat őrző és keresztény pólus (amelyekben szintén szerepelhetnek asszimilált keresztény allogének), az »úri középosztály«”. Karády úgy látta, hogy közte és Gyáni között a „vita fővonala a körül húzódik, hogy a magyar »polgárosodás« főképp vagy kizárólag a szabad pályákon folyt-e le, míg a közhivatalban megmaradt a rendies rétegek s ezek viselkedési és eljárási szokásrendjének dominanciája (mint ezt a »kettős struktúra«-koncepció implicálja), vagy pedig a rendiességgel ellentétes »polgárosodás« tendenciái más téren is (így tehát a közületi szektorban is) érvényesültek”.¹⁹

A marxista gyökerű felfogás kritikájaként két rivális koncepció alakult ki. Az első koncepció a polgárosulást „állampolgárosulásként” értelmezi. Ennek eklatáns példája Péter László okfejtése, aki éppen a fentebbi marxista koncepcióval (de nem a Karády-féle utóváltozatával) polemizálva, annak tautologikus jellegét megmutatva elemezte elvi liberális szemszögből, hogy hol maradt hiányos a rendi társadalom belső válaszfalainak lebontása, a magyar állampolgárok egységes társadalmának kiépülése.²⁰ Tulajdonképpen Bibót is ez a probléma foglalkoztatta egyéb-

¹⁸ A koncepció első megfogalmazása HANÁK Péter: *Vázlatok a századelő magyar társadalmáról*, Történelmi Szemle 1962/2. Később több variációban megjelent, pl. az ún. „tízkettesben”: *Magyarország története 1890–1918*, főszerk. Hanák Péter, Akadémiai, Budapest, 1978, 403–515. Mindkettőben a polgárosodás egy általános civilizációs haladás mellett az ipari-kereskedelmi szektor átalakulását és növekedését jelenti.

¹⁹ KARÁDY: *I. m.*

²⁰ PÉTER László: *Volt-e magyar társadalom a XIX. században? A jogrend és a civil társadalom képződése = Uő.: Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*, Osiris, Budapest, 1998, 148–186.

ként, és bár részben más fogalmakkal dolgozik, de az ő magyar társadalomfejlődésről alkotott koncepcióját is a polgárosodás e felfogásához sorolhatjuk, amennyiben a társadalmi válaszfalakkal meg nem bontott demokratikus nemzeti politikai közösség ki nem alakulását vizsgálja.²¹

A másik rivális koncepció tekinthető a szorosabban vett társadalomtörténeti értelmezésnek. Itt két megállapítás látszik lényegesnek. Az egyik, hogy a polgár főnév és a polgári vagy polgáris melléknév között, továbbá a polgárosodás fogalma között nincs szoros jelentésbeli kapcsolat, a másik pedig, amely lassanként már a társadalomtörténet közhelyévé válik, hogy a polgárság egy weberi értelemben vett rend. Vegyük közelebről szemügyre a két összefüggő kijelentést.

Az a megállapítás, hogy a polgárság valamifajta egysége nem osztályhelyzetében, hanem életmódjának, magatartást orientáló értékeinek közösségében keresendő, kiindulópontját képezte a német történetírás egyik legnagyobb kollektív vállalkozásának.²² A felfogás hamar utat talált a Habsburg-monarchia polgárságának történeti értelmezéséhez is. Ulrike Döcker mutatott rá arra, hogy a polgárt e régióban is normák és formák teszik.²³ A polgárság a 19. század folyamán distanciálta magát az udvari nemességtől, a parasztságtól, a városi alsó rétegektől, de finom árnyalatokon keresztül belülről is differenciálódott. A polgári életstílus és kulturális habitus a magaskultúrában való jártasságon kívül a frakk megfelelő viseletén át egy komplikált étel összetevőinek ismeretéig terjedhetett. E normák hamar maguktól értetődővé váltak, és ismeretükön múltott a reputáció, amelynek kulcsfontossága volt polgári körökben. Bizonyos normák be nem tartása kizárt a polgárságból mint rendből. A tőke és a jövedelem tulajdonképpen fordított viszonyban állt a kulturális tőkével. Mindkettő megtartása és továbbadása a következő generációnak, feltételezte a másik sikeres megtartását és továbbadását is. A polgárság elemzésében tulajdonképpen Bourdieu csatlakozik itt Weberhez, amikor az életmód

²¹ BIBÓ István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem* = BIBÓ István *Összegyűjtött munkái*, I., szerk. Kemény István – Sárközi Máttyás, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981, 255–286.

²² A vállalkozás még a német tudományos üzemben is szokatlan léptékét jelzi, hogy az 1986 és 1997 között tizenkét éven át zajló projektben 94 szerzőnek több mint 500 publikációja látott napvilágot, valamint 31 doktori disszertáció és 15 habilitációs írás született. A kiinduló állapothoz lásd *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert*, szerk. Jürgen Kocka, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1987. Eredmények: *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europaischen Vergleich*, szerk. Jürgen Kocka, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1995. Mérleget von a kutatási projektről: *Sozial- und Kulturgeschichte des Bürgertums. Eine Bilanz des Bielefelder Sonderforschungsbereichs (1986–1997)*, szerk. Peter Lundgreen, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2000.

²³ Ulrike DÖCKER: *Bürgerlichkeit und Kultur – Bürgerlichkeit als Kultur = Bürgertum in der Habsburgermonarchie*, szerk. Ernst Bruckmüller – Ulrike Döcker – Hannes Stekl – Peter Urbanitsch, Böhlau, Wien–Köln, 1990.

közösségén alapuló rend elképzelése mellett az ő fogalmait hívják segítségül a történészek.²⁴ Lényeges azonban mindezzel kapcsolatban, hogy a polgári kulturális praxis nincs egy előre kijelölt társadalmi struktúra bizonyos elemeihez kötve, tehát azok, akik töketulajdonosként polgárok, vagyis a vállalkozók, nem mindig polgáriak. Polgárság és polgáriasság tehát nem feltétlenül és nem mindig kapcsolódik össze: az ipari-kereskedelmi szektor nem termi automatikusan a polgárokat, ahogy azt a marxi hagyományon alapuló felfogás vélte. S ennél is lényegesebb talán, hogy míg e német kutatások a polgárság milyenségét a német társadalom története szempontjából a 19. századra és a korai 20. századra nézve kulcsjelentőségűnek tartják,²⁵ addig a polgárosodás fogalma – mint átfogó értelmezési keretül szolgáló elképzelés – teljességgel hiányzik náluk. A 19–20. századi társadalom változásait ugyanis nem valaminő történeti törvényszerűségeknek engedelmeskedő átalakulásaként értik, ahol előre determinált stádiumok következnek egymásra.

Halmos Károlyé az érdem, hogy először alkalmazta a német társadalomtörténetben kidolgozott szemléletet a magyar társadalomfejlődésre. Tanulmányában szemantikai elemzéssel kimutatta, hogy a polgárosodás szó a 19. században nem kötődött jelentésében a létező polgársághoz, hanem egyfajta civilizációs előrehaladást jelentett, illetve már ekkor is felölelte az állampolgár, állampolgárrá válás jelentéskörét. Halmos megjegyzi, hogy ha az új értékek megjelenését társadalmi csoporthoz akarnánk kötni, akkor valójában nem polgárosodásról, hanem nemességről beszélhetnénk, hiszen a nemesség – legalábbis annak középső része – volt az a réteg, ahol az új normák először megjelentek, és amely réteg azt a társadalom más részei felé képviselte.²⁶ Ugyancsak a weberi ihletésű szemléletet alkalmazta Kövér György is, amikor a viselkedésszociológiai értelemben vett rendiséget tartotta vizsgálандónak.²⁷ Hasonló nyomon járt Gyáni Gábor is, amikor egy tanulmányában elválasztotta a polgáriasságot mint kulturális magatartást, és a polgárságot mint foglalkozásszerkezetileg definiált státuscsoportot.²⁸

A fenti német és magyar történeti munkák tanulságát figyelembe véve nemigen lehet a polgárosodás fogalmát a 20. századi magyar történelem fő folyamatának vagy központi problémájának megragadására alkalmasnak tartani. Nem lehet

²⁴ Újabban a polgárság kultúráként való értelmezéséhez már a kulturális antropológiát is segítségül hívják. Lásd Manfred HETTLING: *Bürgerliche Kultur – Bürgerlichkeit als kulturelles System = Sozial- und Kulturgeschichte des Bürgertums*, 319–339.

²⁵ Nincs itt terünk a Sonderweg, a német különút historiográfiai kérdésének taglalására. E problematikában a központi jelentőségű a német polgárság jellemzése.

²⁶ HALMOS Károly: *Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra*, Századvég 1991/2–3., 131–166.

²⁷ GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Osiris, Budapest, 2006².

²⁸ GYÁNI Gábor: *Fejezetek a polgárság hazai történetéből*, Múltunk 2000/3., 52–85.

ugyanis egy osztályalapon egységbe szerveződő – rendi vonásoktól mentes – polgárságot szembeállítani a rendi vonásokat őrző, nem polgári rétegekkel, ahol az előbbi a történeti fejlődésben az újat, az utóbbi pedig a régít képviselné. Kérdéses, mi lehet itt „új” és régi” jelentése, mi a kontinuitás tényleges tartalma, hiszen a két háború közti ún. keresztény középosztály nem tűnik közelebbinek az 1848 előtti nemességhez, mint az 1930-as „polgárság” a reformkori előzményéhez. Még fontosabb azonban, hogy az újabb társadalomtörténeti irodalom inkább Nagy Endre idézett sejtését igazolva, a sajátos polgári társadalmi formák megvalósulását látja a polgárság megkülönböztető jegyének, s ilyen módon az nem abban különbözik a nemességtől, hogy viselkedésszociológiai értelemben nem rendies, hanem abban, hogy másként az.²⁹ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy e polgári formákat a korábbi német szakirodalom – Erdei gondolkodásához hasonlóan – marxista hatásra a nem találta elég polgárinak a német polgárságot az elvi elvárásokhoz, illetve a francia vagy amerikai polgársághoz képest. Éppen annak a szférának, a modern ipari nagyvállalatok világának vetették a szemére tradicionális, polgárosodás előtti értékeket és viselkedési minták továbbélését,³⁰ amelynek a kettős társadalom magyar elképzelése szerint nagyon is polgárinak kellene lennie.³¹ Márpedig az erősen valószínűtlen, hogy a magyar polgárság bárhogyan is „polgárabb” lett volna a németnél. Ám a kérdést valójában ezen a síkon nem is lehet feltenni, mert az egymással ütköző magyar és német értelmezések kapcsán egyszerűen arról van szó, hogy az eltérő nemzeti keretek között egészen eltérő diskurzusok fejlődtek a polgársággal kapcsolatban.

A polgárosodás történeti elemzése így a 20. században nem annyira a társadalomvizsgálatok terepén lehetséges, ahol értelmezhetősége meglehetősen kétséges.

²⁹ Ez a megállapítás a két csoport viselkedési normáinak futólagos összehasonlításával megtalálható DÖCKER: *l. m.*

³⁰ Kocka „vorindustrielle, vorkapitalistische und vorbürgerliche Traditionen” azonosít a tőkés nagyvállalatok világában. Jürgen KOCKA: *Angestellte zwischen Faschismus und Demokratie. Zur politischen Sozialgeschichte der Angestellten: USA 1890–1940 im internationalen Vergleich*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1977, 309.

³¹ Lásd elsősorban Jürgen Kocka munkáit, a hivatkozotton kívül: *Unternehmensverwaltung und Angestellten-schaft am Beispiel Siemens 1847–1914. Zum Verhältnis von Kapitalismus und Bürokratie in der deutschen Industrialisierung*, Klett-Cotta, Stuttgart, 1969; *Die Angestellten in der deutschen Geschichte 1850–1980. Vom Privatbeamten zum angestellten Arbeitnehmer*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1981. Fontos azonban, hogy mint az idézett polgárságkutatás munkái is mutatják, a német történetírás az 1980-as években túllépett ezen a szemléleten. A tőkés vállalatok belső világára vonatkozó diskurzus rendszeres áttekintése BÓDY Zsombor: *A magántisztviselők a német és a magyar kortárs és történeti diskurzusban*, Aetas 2000/4., 5–31. Az 1945 előtti magyar nagyvállalatok személyzetét vizsgálva amúgy nem kevésbé „rendies” viszonyokra bukkanhatunk, mint a közszférában: protekció, tekintélyelv, hierarchikus elkülönülés, standesgemäß magatartási elvárások érvényesültek. Lásd BÓDY Zsombor: *Egy társadalmi osztály születése. A magántisztviselők társadalomtörténete 1890–1938*, L'Harmattan, Budapest, 2003, különösen a *Magántisztviselők a munkahelyeiken c.* fejezet.

Aki a polgárosodást akarja elemezni, annak a diskurzusokhoz, a másokról és magunkról a magyar történelemtől beszélve alkotott képekhez kell fordulnia. El is indult már a kutatás ebbe az irányba is. Tóth Zoltán (Ignotus, Szabó Dezső, Szekfű Gyula írásait elemezve) különböző, polgárságról szóló szövegek egymásra tükröztetésével igyekezett megmutatni a polgárságot valamilyen értelemben referenciaként használó identitások szerkezetét.³²

Ha mégis olyan átfogó elképzelést keresünk, amely a 20. századi magyar történelem fő folyamatának megragadására alkalmas, akkor – megint csak a német és az osztrák szakirodalom alapján – a tömegtársadalmak és a tömegdemokrácia kialakulása tűnik erre alkalmasnak. A tömegek kora pedig éppen a polgári kor végét hozta magával. A német szakirodalomban – bár folynak viták, arról, hogy a 20. században a polgárság avagy a polgáriasság egyes elemei, értékei miként élnek tovább – egyetértés uralkodik a tekintetben, hogy a polgárság kora a felvilágosodástól az I. világháborúig tartott. Azután a polgárság mint rend, mint bizonyos normák, életvezetési minták által egységesített és bizonyos exkluzivitásban élő csoport, egy lassú, a II. világháborún is túlnyúló folyamatban felbomlott. Értékei részben elenyésztek, részben elterjedtek a társadalom szélesebb rétegeiben, fogyasztási szokásai szintűgy részben eltűntek, részben általánossá váltak a modern tömegfogyasztás lehetővé válása révén. Magát más csoportoktól elkülönítő, ugyanakkor a társadalom nagy része által mintaadónak tekintett és a politikai életet nagy mértékben monopolizáló csoportként megszűnt létezni. Vele szemben társadalmilag és politikailag emancipálódtak a munkások és a nők.³³ Egyes szerzők addig a megállapításig is eljutottak, hogy a 19. századi polgárság a politikai participációt mindenki számára biztosító, a modern média által integrált tömegtársadalom korából tekintve tulajdonképpen egy későrendi társadalmi formáció.³⁴

Visszatérve rövid historiográfiai szemlének kiinduló problémájához, megállapíthatjuk, hogy a szélesebb nyilvánosságban ma élő kép a 20. század első felének magyar polgárosodásáról részben még mindig marxista gyökerű. Tulajdonképpen csupán az értéktulajdonítások változtak, amennyiben a marxizmus által a polgár-

³² TÓTH Zoltán: *A magyar középosztály megteremtése*, Századvég 1997. tél. Ugyan ezt javasolja Kövér György a zsidósághoz és a dzsentrihez kapcsolódó elképzelések vonatkozásában: GYÁNI-KÖVÉR: *I. m.*

³³ Mommsen megállapításai szerint, amit a 19. század felépített, a polgárságot mint életstílust, koherens értékvilágot, kulturális stílust, azt századforduló után lebontotta a társadalmi fejlődés: az urbanizáció, új mobilitási csatornák megnyílása, új középrétegek kialakulása, a belső vándorlás növekedése, újfajta tömegmédia megjelenése. Mindezt és az I. világháború megrázkódtatását a polgárság sok képviselője mint kulturális válságot érzekelte, ami önkritikai folyamatokat indított el, antipolgári áramlatokat szült jobb- és baloldali színezetben egyaránt. Lásd Hans MOMMSEN: *Die Auflösung des Bürgertums seit dem späten 19. Jahrhundert = Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert*, 288–315.

³⁴ Vö. Peter LUNDGREEN: *Einführung = Sozial- und Kulturgeschichte des Bürgertums*, 13–39.

ságnak tulajdonított negatív értékelések, vagy az Erdeinél fellelhető ambivalenciák fordultak át pozitív értéklistává.³⁵ Ugyanakkor ez a kép elég messze esik attól, amit a magyar és nemzetközi történetírás az egykori polgárság valóságáról mondani tud. A magyar történetírásra vár a feladat, hogy a némethez hasonlóan nagyarányú vállalkozás keretében megállapítsa először tulajdonképpen azt, hogy mit érdemes Magyarországon nemzetközi minták alapján a polgárság megnevezés alá vonni, és azután földolgozza ennek a konglomerátumnak a történetét. A magyar polgárság és polgáriasság kialakulásának és felszámolódásának történetét, illetve a gyakran nacionalista,³⁶ egyes részeiben liberális, más csoportjaiban antiliberális, magát sokszor a haladás letéteményeseként értelmező, máskor pedig az újjal szemben kultúrkritikus álláspontot elfoglaló, felekezetiileg is tagolt – ennek nagy jelentősége nyilvánvaló – magyar polgárság formálódásának és felszámolásának, illetve a tömegtársadalom széles középosztályában való feloldódásának történetét feldolgozó munkáknak talán közvetlen jelenbeli haszna is lehetne.³⁷ A feladat nagy, de megoldása talán hozzásegíthetne a mai társadalmi önértelmezés reflexívebbé válásához is. Talán kiléphetnénk általa az öröklött – és a magyar történetírás eddigi teljesítményeihez képest sem túl magas színvonalú – nyilvános diskurzusok bezártságából, amelyek eddig leggyakrabban pusztán mint ellenségképekről voltak hajlandók egymásról tudomást venni.

³⁵ Erdei szövegében a nyugati polgárság a nem eléggé polgári magyar polgársághoz képest pozitív értékelést kap, miközben általánosságban, elméleti szinten, a szerző marxista alapállásának megfelelően neki sincs jövője. A magyar polgárság is úgy tűnhet pozitívnek, amikor az Erdei szerint hozzá képest polgárosulatlan társadalomrészekkel hasonlítja össze, ám ugyanakkor gyarmatias képződmény, csupán a betelepülő nyugat-európai tőke kreatúrája.

³⁶ Polgárság és nacionalizmus szoros összekapcsolódásának óriási irodalmából lásd Moritz FÖLLMER: *Die Verteidigung der bürgerlichen Nation. Industrielle und hohe Beamte in Deutschland und Frankreich 1900–1930*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2002.

³⁷ A kérdést komplikálja, hogy Magyarországon bár a polgárság felbomlása valószínűsíthetően szintén elindult az I. világháború körül, a II. világháború a folyamatot erőszakosan és radikálisan felgyorsította. Ernst Hanisch Magyarországon eddig figyelemre nem méltatott kísérlete egy 20. századi osztrák társadalomtörténeti szintézis megalkotására nagyon hasonló irányba haladt, amikor az életésélyek dahrendorfi fogalmán, azaz az egy főre jutó jövedelem, az iskolázottság, a mobilitás lehetőségei, az egyén feletti társadalmi kontroll korlátozódása, a politikai participáció és a kulturális részvétel változásait tekintette vezérfonalának, miközben a gazdaság, uralom és kultúra weberi fogalmain keresztül elemezte az osztrák társadalom történetét. Ernst HANISCH: *Der lange Schatten des Staates. Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert*, Ueberreuter, Wien, 1994. (Ő egyébként az osztrák történetírásban konzervatívnak számít, amikor bevallott katolikus elköteleződéséből következően az említett folyamatok árnyoldalait – pl. a társadalmi kötelek túlzott lazulásából következő elmagányosodást, értelemvesztést, a környezeti károkat – kritikusan szemléli.)